

Rosa Sensat, la cultura material de l'escola i el material d'ensenyament

Pedro L. Moreno Martínez*

Resum

Aquest article estudia el material d'ensenyament com un dels components més significatius de la cultura material de l'escola, en les idees pedagògiques i les pràctiques escolars desenvolupades per una de les mestres més emblemàtiques de les primeres dècades del segle XX, Rosa Sensat i Vilà. Amb tal finalitat, procedim a delimitar conceptualment el terme material d'ensenyament, presentar unes notes biogràfiques sobre Rosa Sensat, indagar la importància que en les seves concepcions educatives van tenir els viatges pedagògics, i analitzar el seu pensament pedagògic sobre el material d'ensenyament i la seva aplicació a l'escola, en concret, a la secció de nenes que va dirigir a les Escoles de Bosc de Montjuïc a Barcelona.

Paraules clau

Rosa Sensat, material d'ensenyament, cultura material, Espanya, Catalunya, segle XX, viatges pedagògics, Escoles de Bosc, Escola Nova

Recepció de l'original: 22 de novembre de 2012

Acceptació de l'article: 6 de març de 2013

Introducció¹

El procés de renovació de la historiografia educativa, dut a terme al llarg de les últimes dècades del passat segle, va experimentar un nou impuls a partir de mitjans de la dècada dels noranta. La proposta seminal, formulada per l'historiador francès Dominique Julia, en 1995, considerava la cultura escolar com a objecte històric. Julia definia la «cultura escolar» com «un conjunt de normes que defineixen els sabers a ensenyar i els comportaments a inculcar, i un conjunt de pràctiques que permeten la transmissió i l'assimilació d'aquests sabers i la incorporació d'aquests comportaments» (1995, p. 354). Els historiadors belgues Marc Depaepe i Frank Simon no van trigar a subratllar les potencialitats que aquest enfocament historiogràfic ofería per ajudar a desxifrar les claus d'aquesta «caixa negra» que constituïa la realitat quotidiana dels centres docents (1995, p. 11). Aquesta nova tendència historiogràfica, que ha contribuït a diversificar i enriquir encara més les mirades des de les quals els investigadors han abordat el coneixement del passat dels fenòmens educatius, ha gaudit d'una àmplia acceptació i ha experimentat un fecund i creixent desenvolupament en el concert internacional al llarg dels últims quinze anys (Grosvenor, Lawn, Rousmaniere, 1999; Viñao, 2002; Popkewitz,

(*) Doctor en Filosofia i Ciències de l'Educació, Secció Pedagogia, per la Universitat de Múrcia. Professor Titular d'Universitat de l'àrea de Teoria i Història de l'Educació, a la mateixa Universitat. Vicepresident de la Sociedad Española de Historia de la Educación. Adreça electrònica: plmoreno@um.es

(1) Aquest treball s'ha dut a terme gràcies a l'ajuda concedida per la Fundació Sèneca – Agència de Ciència i Tecnologia de la Regió de Múrcia en el marc de l'II PCTRM 2007-2010, dins del projecte d'investigació ref. 11903/PHCS/09, sobre «El patrimoni històric-educatiu de la Regió de Múrcia. La memòria dels docents».

Franklin, Pereyra, 2003; Lawn, Grosvenor, 2005; Escolano, 2007; Lawn, 2009; Meda, 2011).

Les potencialitats que la cultura escolar representa per desenvolupar una comprensió holística i oferir una anàlisi hermenèutica de la realitat passada de l'educació també han estat objecte d'atenció per part d'historiadors espanyols. Antonio Viñao precisava que la cultura escolar «estaria constituïda per un conjunt de teories, idees, principis, normes, pautes, rituals, inèrcies, hàbits i pràctiques (formes de fer i de pensar, mentalitats i comportaments) sedimentades al llarg del temps en forma de tradicions, regularitats i regles de joc no posades en dubte, i compartides pels seus actors, en el si de les institucions educatives» (2002, p. 73). Una cultura escolar els elements conformadors més visibles de la qual el componien els actors (els professors, els pares, els alumnes, i el personal d'administració i serveis); els discursos (llenguatges, conceptes i maneres de comunicació utilitzats al món acadèmic i escolar); els aspectes organitzatius i institucionals (les pràctiques i rituals de l'acció educativa, la marxa de la classe i les maneres organitzatives formals), i la cultura material que aglutinaria «el seu entorn físic i material i els objectes (espais edificats i no edificats, mobiliari, material didàctic i escolar, etc.)» (Viñao, 2002, p. 75). Així doncs, no és possible extreure quirúrgicament un element i analitzar-ho independentment de la resta, de les relacions mútues que comparteix amb cadascun d'ells i de tots entre si. No és el nostre propòsit. No obstant, les limitacions lògiques imposades a un treball d'aquesta índole ens porten a abordar el tema que ens ocupa, prioritzant una determinada mirada de la cultura escolar, vinculant-la a un component particular d'un dels seus elements, de la cultura material de l'escola, com és el material d'ensenyament.

Els espais on es desenvolupen les activitats educatives, el mobiliari escolar o els objectes quotidians existents a les escoles, com el material d'ensenyament, no són figures pretèrites inertes, sinó elements la presència dels quals està indissociablement unida a la història del currículum, a la història mateixa de l'escola. Són mitjans i objectes carregats de significats, petjades del passat que ens informen de la intrahistòria dels processos educatius, les pràctiques, les metodologies d'ensenyament, l'organització de les escoles, les relacions entre els alumnes, els docents, les administracions, la institució escolar i la societat. Són una part central de la cultura de l'escola (Hernández Díaz, 2002, p. 225-227).

Cap a la delimitació terminològica del material d'ensenyament en el context de la cultura material de l'escola

L'examen de la historiografia educativa permet constatar que, en els últims anys, els investigadors han anat centrant la seva atenció prioritària en l'estudi dels espais escolars enfront de l'escassa tasca desenvolupada en l'anàlisi històrica dels restants elements de la cultura material de les institucions educatives com són, especialment, el mobiliari i el material d'ensenyament.

Com vàrem posar de manifest en un treball anterior, les majors dificultats amb les que ens enfrontem per a delimitar terminològicament i conceptualment els components fonamentals de la cultura material de les institucions educatives, les trobem al tercer d'ells, en el material d'ensenyament (Moreno Martínez, 2007, p. 47-52). En primer

lloc, per la dispersió de termes utilitzats en els manuals pedagògics del primer terç del segle xx per al·ludir a algun tipus o modalitat d'aquesta classe de materials (mitjans auxiliars, material il·lustratiu, material auxiliar, mitjans d'ensenyament, material instructiu, material aplicat, representacions, material adquirit, material format, útils, etc.). Una de les dues denominacions que amb més freqüència es repeteixen és la de «material escolar». El *Diccionari de Pedagogia* de l'editorial Labor va optar per aquesta expressió indicant que incloïa «aquells mitjans d'ensenyament dels quals se serveix el mestre per a la seva missió, independentment dels auxiliars gràfics, és a dir, aquells que tenen caràcter il·lustratiu, els tècnics, instruments, utensilis, etc., i al mateix temps els que podríem anomenar "mitjans d'instrucció", és a dir, aquells que, feta també abstracció dels llibres, assisteixen a l'alumne en la prossecució del procés instructiu, explicant entre ells els instruments que serveixen per als exercicis tècnics de tota mena» (Sánchez Sarto, 1936, p. 1983). Segons la definició esgrimida per aquest *Diccionari*, el material escolar englobava dos grans grups de recursos en funció de l'usuari. El primer d'ells abastaria el material emprat pel mestre en l'ensenyament, amb la particularitat d'incloure-hi els objectes relacionats amb la imatge (gravats, projeccions lluminoses – fixes i mòbils–, etc.) i els aparells corresponents als quals els donarà el tractament de material «auxiliar» per estimar que la idea de «escola activa» o «escola del treball» requeria la transformació dels «mitjans intuïtius», en «mitjans de treball». El segon inclouria el material emprat per l'alumnat, al que denomina, concretament, «mitjans d'instrucció», proposant una consideració particular per als manuals escolars (Sánchez Sarto, 1936, p. 1988).

La segona formulació, la més utilitzada, com ho fes el propi Cossío, va ser la de «material d'ensenyament». No obstant això, el grau de concreció o precisió conceptual d'aquesta denominació no és superior a l'observada a l'anterior. És més, l'enunciació realitzada del material d'ensenyament vindria a coincidir, en línies generals, amb l'efectuada pel *Diccionari* de Labor amb el terme «material escolar». Els manuals de pedagogia no solen anar més enllà de relacionar les classes de material, les seves característiques o les condicions que ha de reunir, sense utilitzar categories de classificació equiparables entre si, d'unes obres a unes altres, ni establir criteris previs que li permetin justificar la «tipologia» proposada en cada cas (Valls Anglés, 1928; Blanco Sánchez, 1927, p. 78-98; Solana, 1931, p. 84; Gil Muñoz, Pertusa Périz, 1935, p. 417-484). Així doncs, podem afirmar que, més enllà de les limitacions apuntades, el significat dominant atribuït pels autors de manuals pedagògics del primer terç del segle xx al nostre país als termes «material escolar» i «material d'ensenyament» és coincident².

Aquest article pretén dur a terme un estudi sobre el material d'ensenyament, com un dels components més significatius de la cultura material de l'escola, en les idees pedagògiques i les pràctiques escolars desenvolupades per una de les mestres més emblemàtiques de les primeres dècades del segle xx, Rosa Sensat i Vilà.

(2) Autors actuals assenyalen que «en un sentit ampli s'entén per [«materials»] qualsevol instrument o objecte que pugui servir com a recurs per a què, mitjançant la seva manipulació, observació o lectura s'ofereixin oportunitats d'aprendre alguna cosa, o bé amb el seu ús s'intervengui en el desenvolupament d'alguna funció de l'ensenyament» (Gimeno Sacristán, 1991, p. 10).

Notes biogràfiques

Rosa Sensat i Vilà va néixer el 17 de juny de 1873 a El Masnou (Barcelona). Filla de Jaume Sensat i Maristany, capità de corbeta, i Josepa Vilà i Riera, brodadora, va quedar òrfena de pare als 9 anys d'edat. La seva mare, malgrat la difícil situació econòmica familiar generada, atenent a l'interès de la seva filla per l'estudi, comptaria com a professor particular per a contribuir a la seva formació amb el senyor Llopis, avi del que seria geòleg i catedràtic d'universitat Noel Llopis i Lladó. Un docent renovador, amb procediments d'ensenyament moderns i actius, que s'ocuparia tant de convèncer a Josepa Vilà que la seva filla Rosa estudiés magisteri com de preparar-la per al seu ingrés a l'Escola Normal de Barcelona a la qual accediria als dotze anys. A la Ciutat Comtal assistiria al Col·legi Barceloní regentat per la professora Àngela Vallès³. Va obtenir el títol de Mestra de Primer Ensenyament Superior, als quinze anys, amb la màxima qualificació. Ampliaria els seus estudis a Madrid realitzant, en 1892-93, el curs corresponent al grau de Mestra Normal a l'Escola Central, amb professors de la talla de Torres Campo, Lázaro Ibiza o Concepción Saiz, aconseguint superar, en un sol any, les vint-i-dues assignatures de les quals constava.

La seva activitat docent la va iniciar abans de complir els setze anys d'edat, com a mestra suplent a l'escola elemental de nenes de la seva població natal, El Masnou, on romandria des del 29 de març de 1889 fins al 13 de setembre de 1892. Per oposició, va guanyar la plaça de mestra de l'escola pública de pàrvuls de Girona al 1892, destinada fins al juliol de 1896, data en la qual va accedir, per concurs, a una plaça de mestra auxiliar de pàrvuls a Madrid, que exerciria fins l'agost de 1900. Aquesta segona estada a Madrid va constituir un moment determinant per a la seva futura trajectòria professional. Si bé, d'una banda, li va resultar decebedor l'estat que presentaven les escoles públiques de pàrvuls madrilenyes, amb aules massificades, professors amb escassa formació i mètodes rutinaris, no obstant, gràcies a Agustín Sardá, entra en contacte amb la Institució Lliure d'Ensenyament, coneix a Francisco Giner de los Ríos i Manuel B. Cossío, assisteix als cursos de química i botànica del Museu Pedagògic i les conferències de l'Ateneu, pren part en les excursions dominicals de la Institució i es relaciona amb un selecte grup de persones de la cultura i la política madrilenyes. Rosa Sensat consolida, durant aquesta etapa, les seves relacions amb el moviment de renovació pedagògica propi dels cercles institucionistes.

En les oposicions convocades a Escoles Normals en el curs 1899-1900 va guanyar una plaça de professora numerària de Labors a l'Escola Normal d'Alacant, en la que

-
- (3) Àngela Vallès no només l'admetria en el col·legi privat que regentava, el més prestigiós dels que a la Barcelona del moment es dedicaven a la preparació d'alumnes per a l'Escola Normal, sinó que també l'acolliria al seu domicili particular. La convivència amb Àngela Vallès, el seu marit David Ferrer –mèdic i professor en l'Institut de Barcelona– i la seva família seria determinant per al futur acadèmic, professional i personal de Rosa Sensat. Amb ells s'aficionaria a les ciències naturals, especialment a la botànica, coneixeria a Agustín Sardá i Llavería, professor de l'Escola Normal Central de Madrid, orientarien la seva carrera futura i es casaria, en 1903, amb el seu fill, David Ferrer Vallès. Per a l'estudi de la trajectòria biogràfica de Rosa Sensat, pot consultar-se, a més de l'extens i excel·lent relat efectuat per la seva filla, Àngels Ferrer, sobre la mateixa en l'entrevista efectuada per Josep González-Agàpito (1989, p. 15-34), els treballs de Carmen Diego Pérez (1996), Fabrici Caivano (2000), Buenaventura Delgado (2000, p. 62-64), José Mariano Bernal Martínez (2001, p. 257-264), Esther Cortada Andreu (2004) o Mª Ángeles Delgado Martínez (2009, p. 332-334).

exerciria el seu magisteri des del 20 de juliol de 1900 fins al 14 de setembre de 1904, ocupant-se, en realitat, d'impartir assignatures de Física, Química i Història Natural⁴.

Com a professora de ciències de la Normal d'Alacant realitza excursions, estableix itineraris naturals, organitza col·leccions amb les seves alumnes, proposa activitats pràctiques, relaciona les classes de Química amb les visites a fàbriques, indústries i laboratoris, i intenta, en definitiva, infondre a les futures mestres una concepció dinàmica i moderna de l'ensenyament de les ciències. (Bernal Martínez, 2001, p. 258)

Casada amb David Ferrer Vallès des de 1903, i nascuda la seva filla Àngels al maig de 1904, sol·licita el trasllat a Barcelona. Renuncia a una categoria professional superior i retorna amb la seva família, incorporant-se a l'escola de Sant Martí de Provençals al curs 1904-1905 i, posteriorment, en 1908, a l'escola pública unitària de la Diagonal. L'acció pedagògica desenvolupada en aquestes escoles, especialment a partir de 1908, moment en el que ja s'havien iniciat els seus viatges pedagògics a l'estranger, com analitzarem posteriorment, juntament amb les influències que en ella van exercir les idees de Giner de los Ríos, Cossío i la ILE, evidenciaven la seva inquietud i compromís amb la renovació profunda de l'escola pública.

La seva activitat pedagògica més destacada la duria a terme al llarg dels seus vint-i-cinc últims anys de vida professional. En primer lloc, a càrrec de la direcció de la secció de nenes de les Escoles de Bosc de Montjuïc, des de la seva creació el 1914 fins al 1931. Un centre modèlic i emblemàtic que representava i simbolitzava l'inici de la magna obra efectuada per l'Ajuntament de Barcelona en favor de la renovació de l'escola pública (González-Agàpito, 1992, p. LIII). La primera escola a l'aire lliure catalana que va constituir «un dels projectes renovadors més paradigmàtics d'aquesta època i que més va servir de referent, no tan sols a Catalunya, sinó també al País Valencià i a les Balears» (González-Agàpito, Marquès, Mayordomo, Sureda, 2002, p. 155). En segon lloc, assumint la direcció del centre escolar Milà i Fontanals, un dels grans grups escolars construïts per iniciativa del consistori barceloní, des de la seva obertura el 1931 fins a la seva jubilació.

Rosa Sensat va desenvolupar una notable tasca de difusió de les seves idees, les seves experiències renovadores i, en definitiva, del moviment de l'Escola Nova, mitjançant conferències, participació en cursos, escoles d'estiu i congressos, com el Congrés de Primer Ensenyament (Barcelona, 1909-1910), el I Congreso Español de Higiene Escolar (Barcelona, 1912) (Sensat, 1913), el Congrés Nacional d'Educació (Palma de Mallorca, 1920)⁵, el III Congrés International d'Enseignement Ménager (París, 1922) (Sensat, 1922a), el quart Congrés International d'Education Familiale (Lovaina, 1930) (Sensat, 1930a), o el VI Congrés Mundial d'Educació Nova (Niça, 1932)⁶. Els seus escrits van ser un

-
- (4) L'assumpció de tals matèries li portaria a sol·licitar al ministeri, a finals de 1900, sense èxit, l'expedició del títol administratiu de professora numerària de Ciències en aquesta Escola («Expedient laboral de Rosa Sensat i Vilà». Arxiu General de la Universitat d'Alacant). Segons consta en una carta dirigida per Rosa Sensat a Francisco Giner de los Ríos, remesa el 7 d'octubre de 1901, en el curs 1901-1902 li van assignar quatre assignatures: Física, Higiene, Tècnica industrial i Antropologia i Psicogenia (Delgado, 2000, p. 63).
- (5) Si bé aquest congrés no va arribar a celebrar-se, la comissió organitzadora va decidir publicar un text en el qual es recullen, entre altres informacions, les conclusions aportades pels ponents, com les corresponents a Rosa Sensat (1921).
- (6) Com assenyalaria Martí Alpera, en una ressenya del congrés, «d'Espanya, la gairebé totalitat dels congressistes són catalans. La Generalitat de Catalunya ha enviat una delegació nombrosa, en la qual figuren per-

mitjà destacat per propagar les seves concepcions educatives, les seves pràctiques i els ideals de l'Escola Nova. D'una banda, mitjançant la divulgació d'una sèrie d'articles en revistes pedagògiques i professionals, de les quals cal destacar els treballs inclosos a les pàgines de la publicació que va dirigir Lorenzo Luzuriaga, la *Revista de Pedagogía* (Sensat, 1922b, 1926, 1929a, 1929b, 1930b, 1932, 1933a, 1934a), així com en d'altres publicacions periòdiques com *La Vida en la Escuela. Suplemento a la Revista de Pedagogía* (Sensat, 1924), la *Revista de Psicología i Pedagogía* (Sensat, 1933b) o *Claror* (Sensat, 1935). Així mateix, prendria part en obres col·lectives (Vigneaux, Sensat, Cortés, et al., 1912; Sensat, 1916; Sensat, 1918), col·laboraria anònimament en memòries institucionals (Ajuntament Constitucional de Barcelona, 1914) i publicaria diversos llibres de la seva autoria exclusiva (Sensat, 1923, 1927), dels quals cal destacar *Hacia la Nueva Escuela* (1934b). Al seu torn, va col·laborar a l'obra cultural de la Mancomunitat de Catalunya i a l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona.

Malgrat estar jubilada a petició pròpia des del 25 d'abril de 1938, en finalitzar la Guerra Civil va ser expedientada per la Comissió Depuradora de Magisteri de Barcelona⁷. El seu delictes, com el de gran part dels docents denunciats, consistia en haver contribuït al desenvolupament del moviment de renovació pedagògica català, participar a les escoles d'estiu, difondre les seves idees pedagògiques i buscar, en definitiva, un model d'escola d'acord amb els requeriments dels ciutadans. La Comissió Depuradora va pretendre confiscar i eradicar de la memòria de l'escola del nou règim franquista els principis de l'Escola Nova (González-Agàpito, Marquès, 1996, p. 34-36). A Rosa Sensat se li instruïa expedient de jubilació forçosa, la qual cosa tenia com a conseqüència un minvament econòmic en la seva pensió i una deplorable humiliació moral a una mestra que havia dedicat mig segle de la seva vida a la modernització de l'escola pública (Bernal Martínez, 2001, p. 262-264). Rosa Sensat moria a Barcelona, l'1 d'octubre de 1961, als 88 anys d'edat.

Els viatges pedagògics de Rosa Sensat

La consciència de l'endarreriment espanyol i l'actitud regeneracionista a les acaballes del segle XIX van constituir dos dels factors detonants que van impulsar a una minoria inquieta a conèixer les experiències renovadores d'altres països amb el propòsit d'impulsar reformes o innovacions educatives al nostre país. En contra del que succeï en les últimes dècades del segle XIX, període en el qual els viatges pedagògics empresos per mestres de primer ensenyament en exercici van ser una pràctica gairebé inexistent, els inicis del segle XX van portar noves oportunitats. La més prolífica de totes elles es derivaria de la creació, per part del Ministeri d'Instrucció Pública i Belles Arts, en 1907, de la Junta per a l'Ampliació d'Estudis i Investigacions Científiques (JAE). La sortida de professionals de l'ensenyament propiciat per la JAE va suposar, en l'àmbit de la pedagogia, un enriquiment sense precedents. Les ajudes oficials possibilitarien que, de les 280 persones pensionistes relacionades amb el món de l'educació entre 1907 i 1936, el grup més nombrós format per 85 pensionistes, el 30,4% del total, estigués format per

sones de la qualitat intel·lectual de Joaquim Xirau, Estalella, Margarita Comas, Galí, la inspectora senyora Herrera i mestres tan distingides com les senyores Sensat i Rubiés» (1932, p. 1159).

(7) «Expedient de depuració de Rosa Sensat Vilà». Arxiu General de l'Administració, Secció Educació, lligall 7.486.

mestres de primer ensenyament (Marín Eced, 1990, p. 142). Entre els beneficiats per aquestes ajudes trobem persones molt prestigioses que, al llarg de la seva carrera professional, van exercir com a mestres i van assumir càrrecs relacionats amb la direcció de grups escolars, la inspecció escolar o l'activitat docent en Escoles Normals entre els quals cal esmentar Josep Xandri Pich, Àngel Llorca, Luis Álvarez Santullano, Antonio Ballesteros, Matilde García del Real, Josep Capó Valls, Eladio García Martínez, Antonio Gil Muñiz, Lorenzo Luzuriaga, Rodolfo Llopis, Antonio Juan Onieva, Pere Rosselló, Concepción Sáinz-Amor, Ezequiel Solana, Félix Martí Alpera o Rosa Sensat.

Rosa Sensat va dur a terme tres viatges pedagògics a l'estranger. El primer d'ells, efectuat en 1908 i pagat del seu propi peculí, va ser un viatge privat en el qual, acompanyant el seu espòs per motius professionals, va tenir l'oportunitat de visitar escoles d'Alemanya, Bèlgica i França, en concret, de Berlín, Dresden, Leipzig, Colònia, Brussel·les i París (González-Agàpito, 1989, p. 33). El segon dels seus viatges va ser degut a una iniciativa endegada per un grup de mestres, homes i dones, de Barcelona que van demanar i aconseguir una subvenció del seu Ajuntament. Set dones i set homes –tots mestres– van dur a terme, com ells ho denominaren, «un viatge d'investigació escolar» (Vigneaux, Sensat, Cortés, *et al.*, 1912, p. 3-4). Les mestres i els mestres viatgers, en justificar les finalitats del seu periple pedagògic per les escoles d'Europa, explicaven el següent:

La nostra obra es va pensar i es va fer [...] perseguint sempre el bé de l'ensenyament i la classe, però demostrant també que el mestre espanyol vol saber, vol estudiar, vol tenir experiència, vol descobrir per si mateix els seus errors, vol canviar els motlles antics en què ha viscut, per causes ben sabudes, i reemplaçar-los amb lleis noves i costums moderns que transformin radicalment el trist estat de la seva estimada pàtria. (Vigneaux, Sensat, Cortés, *et al.*, 1912, p. 3)

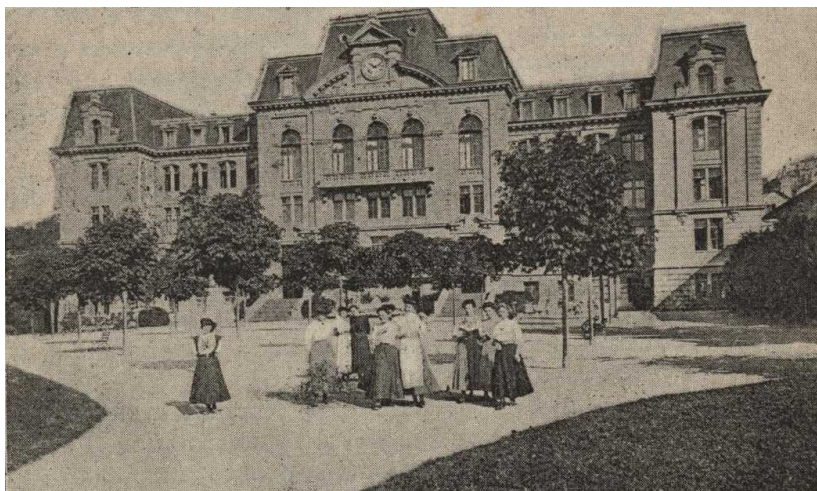
Els docents barcelonins van visitar, en només 19 dies, uns trenta centres escolars de França, Suïssa i Alemanya, de ciutats com Tarascó, Lió, Ginebra, Lausana, Berna, Lucerna, Zurich, Estrasburg, París i Tolosa de Llenguadoc⁸.

Rosa Sensat demanaria una pensió a la JAE per dur a terme el seu tercer viatge, el 5 de febrer de 1912, amb la finalitat d'estudiar, segons explicitava a la seva sol·licitud, a Bèlgica –Brussel·les–, Alemanya –Colònia– i Suïssa –Ginebra i Zurich–, «l'organització de les escoles de primer ensenyament en general, i especialment la metodologia emprada en elles per a l'ensenyament de les Ciències físico-químiques i naturals, manera de formar col·leccions, ordenar museus, gabinets i laboratoris i realitzar excursions destinades a l'estudi de la Natura» (Ib.). La JAE li va concedir la pensió sol·licitada per dur a terme el viatge amb una durada prevista de sis mesos que, en realitat, es completaria en cinc mesos i vint dies. Durant la seva estada a Bèlgica, Suïssa i Alemanya visitaria centres d'ensenyament primari, escoles normals i museus, amb algunes variacions respecte al pla inicialment proposat. L'itinerari final la conduiria a Brussel·les, Ginebra, Lausana, Neuchâtel, Zurich, Berna, Munich i Estrasburg. La seva estada per terres foranes li permetria, fonamentalment, participar en cursos sobre metodologia d'ensenyament de les ciències a diverses escoles normals, conèixer l'aplicació d'aquesta metodo-

(8) Rosa Sensat al·ludiria a ambdós viatges, com a part dels mèrits que avalaven la seva aspiració de ser becada per la JAE, a la sol·licitud presentada davant la mateixa el 5 de febrer de 1912, («Sol·licitud de Rosa Sensat a la JAE, Barcelona, 5 de febrer de 1912». Arxiu de la Junta per a Ampliació d'Estudis, expedient 137-439). Expedient accessible *online* a http://archivojae.edaddeplata.org/jae_app/, consultat 17 de febrer de 2013.

logia, a la pràctica, en les institucions visitades, seguir estudis pedagògics a institucions com, per exemple, la dirigida pel doctor Ovide Decroly a Brussel·les o a l'Institut Rousseau de Ginebra, assistir a conferències de botànica, química i pedagogia en diferents universitats, etc. (Marín Eced, 1990, p. 328-330). Rosa Sensat va remetre a la Junta, tres anys després del seu retorn, el 25 de setembre de 1915, la Memòria del seu viatge sobre «Metodologia de l'ensenyament de les ciències físico-naturals»⁹.

Figura 1. Escola Normal de Lausana

Font: Vigneaux, Sensat, Cortés, et al., 1912, p. 196

Dels seus viatges a l'estranger es va publicar la *Memòria* corresponent al segon d'ells. Es tractava d'una obra col·lectiva subscrita per les mestres i els mestres que hi van participar¹⁰. Si bé la curta durada del viatge no va permetre dur a terme un detallat estudi de les institucions visitades, els excursionistes compensaren la brevetat de la sortida amb una distribució efectiva de tasques que en propiciaria l'aprofitament.

Uns es van encarregar dels edificis, d'altres del material d'ensenyament, d'altres del mobiliari, d'altres dels programes, d'altres de mètodes i sistemes, d'altres del professorat, d'altres de lleis i reglaments, d'altres de treballs manuals, d'altres de l'ensenyament privat, d'altres d'obres post i circumescolars, etc.» (Vigneaux, Sensat, Cortés, et al., 1912, p. 4).

-
- (9) Encara que en l'arxiu de la JAE no consta l'escrit corresponent, va haver de remetre a aquest organisme, després del seu retorn, amb antelació a l'enviament definitiu de la seva Memòria, el «índice de trabajos» que estava preparant per a la mateixa, com així es plasmaria en la *Memòria* de la JAE en la qual s'assenyala-va que «La Sra. Sensat ha presentado a su regreso el siguiente índice de trabajos: Bélgica. La escuela primaria de Bruselas, principios educativos que la informan; las Ciencias físico-químicas y naturales, estudio del programa y su interpretación en la práctica; excursiones, su reglamentación; cuadernos de excursiones. Escuelas Normales; direcciones generales referentes a la enseñanza de Ciencias; observaciones recogidas en la Escuela Normal de Maestras de la Villa y en las del Estado; las prácticas de enseñanza; diversas lecciones en la Escuela de aplicación, cuadernos de preparación de lecciones; laboratorios; colecciones y herbarios; excursiones, escuela del Dr. Decroly, museos, material; bibliografía. —Suiza. Escuelas primarias; Instituto Rousseau; Normal de Lausana; libros, material; Museo del Cantón de Vaud; escuelas secundarias y ménagères; escuela secundaria de Neufchâtel; escuelas de Zurich; Museo Pestalozzi. —Alemania. Munich; Estrasburgo: establecimientos de enseñanza» (Junta per a l'Ampliació d'Estudis i Investigacions Científiques, 1914, p. 146-147). Com també deduiria Teresa Marín Eced, «pensamos que faltan importantes documentos en su expediente» (Marín Eced, 1990, p. 330).
- (10) Els docents en qüestió van ser Celestina Vigneaux, Rosa Sensat, Dolores Cortés, Blanca Martín, Ángeles Moncunill, Maria Carbonell, Mercedes Padrós, Fernando Gordillo, Basilio Jiménez, Vicente Pinedo, Blas Vernet, Esteban Isern, Llorenç Jou i José Udina Cortiles (Vigneaux, Sensat, Cortés, et al., 1912, p. 1).

Les aportacions directes de Rosa Sensat a la *Memòria* corresponen, pel que sembla, amb els apartats referents a «Programes, horaris, treballs escolars» (Vigneaux, Sensat, Cortés, *et al.*, 1912, p. 119-139) i l'«Escola Normal de Lausana» (Vigneaux, Sensat, Cortés, *et al.*, 1912, p. 195-197)¹¹.

Segons els mestres de Barcelona, entre la jerarquia de factors que més incidien en la tasca de l'escola es trobaven, en ordre de prelació, l'organització escolar, l'edifici, la formació del mestre, el material d'ensenyament, el suport de la família, l'ambient social, etc. (Vigneaux, Sensat, Cortés, *et al.*, 1912, p. 109-110). Així doncs, el material d'ensenyament va constituir un dels elements objecte d'estudi durant el viatge. D'una banda, hi dedica una atenció expressa al capítol dedicat al «Mobiliari i el material», que englobaria tres apartats referits al mobiliari escolar, el material d'ensenyament i el llibre de text. Prenent com a punt de partida els catàlegs de cases comercials especialitzades tan importants com Hachette, Delagrave, Armand Colin, Bouret, Deroylle et fils, Monrocq de París; Wolkmar, de Leipzig; Pichler veuve et fils, de Viena; Justhus Perthes, de Gotha; Messer i Merting, de Dresden; Günzel, de Kötzschenbroda; Lebègue, de Brussel·les; E. Paravia, de Torí; M. Virginio Zoboli, de Mòdena, o A. Müller de Berlín, així com els materials observats als centres i les exposicions escolars permanents o museus pedagògics com els de Lausana, Berna o Zurich, els mestres catalans amb evidents signes d'amargor manifestaven «que, desgraciadament, les nostres escoles, amb els pocs recursos de que disposen, han de trigar molt, si és que arriben, a adquirir una mica del bo que tenen les de l'estranger» (Vigneaux, Sensat, Cortés, *et al.*, 1912, p. 102). A la *Memòria* explicarien exemples d'aquells materials que consideraven més ressenyables per a les diferents matèries. Tampoc faltarien, en alguns casos, a les descripcions realitzades dels centres escolars visitats, detallats i laudatoris relats de les col·leccions de materials amb les que explicaven centres com, per exemple, el grup escolar S. Johannnschule d'Estrasburg o determinades escoles de Ginebra.

Rosa Sensat també al·ludiria, directament o indirectament, al material d'ensenyament a l'apartat que va redactar per a la mencionada *Memòria* titulat «Programes, horaris, treballs escolars». Manifestava, amb modèstia i cautela, que, degut a l'heterogeneïtat dels centres i institucions culturals visitats i el temps disposat per fer-ho, no era possible oferir un estudi sistemàtic, ni expressar afirmacions categòriques. Remarcava que es limitava a presentar «notes soltes, com moments de la vida escolar [...], com a impressions rebudes» (Vigneaux, Sensat, Cortés, *et al.*, 1912, p. 119). Així, de les escoles franceses, que van poder visitar encara en plena activitat acadèmica abans de l'inici de les vacances estivals, destacaria que l'ensenyament era, dins el possible, intuïtiu i pràctic, que tot el que el nen podia fer materialment se li deixava a la seva iniciativa i habilitat. També subratllaria que, per a l'ensenyament de les ciències físiques i naturals (llicons de coses), disposaven tant de petites col·leccions composades pels propis deixebles, recollides en els passejos escolars, com d'un bon material per presentar a l'alumne l'objecte o la seva representació gràfica. Destacaria que, per als continguts d'algunes

(11) Tals treballs van ser alguns dels mèrits adduïts i aportats per Rosa Sensat en la sol·licitud presentada davant la JAE, a la qual urgiria a la seva ràpida devolució per lliurar-los a la impremta que, en aquells dies, estava editant la *Memòria* del viatge («Carta de Rosa Sensat a José Castillejo, Barcelona, 30 de març de 1912», en Arxiu de la Junta per a Ampliació d'Estudis, expedient 137-439). Expedient accessible *online* a http://archivojae.edaddeplata.org/jae_app/, consultat 17 de febrer de 2013.

matèries, com la geografia, certs aprenentatges s'adquirien mitjançant activitats i exercicis d'intuïció i observació, tot i que per a l'ensenyament de les ciències lamentava que, rares vegades, es duguessin a terme experimentalment, la qual cosa atribuïa a la falta d'espais específics, l'absència de mobiliari adequat o l'escassetat dels aparells precisos.

Rosa Sensat va redactar la Memòria del tercer dels seus viatges pedagògics requerida per la JAE que, contràriament al que cabia esperar, no seria publicada en els *Anales*. Lamentablement, aquell document tampoc es va conservar doncs, segons manifestava la seva filla, Àngels Ferrer, va ser pastura de les flames en un incendi ocasionat a l'arxiu d'aquest organisme (González-Agàpito, 1989, p. 38). No obstant això, el mestre, periodista i escriptor Juan Benimeli, a partir de les anotacions o esborranys que Rosa Sensat devia conservar, va redactar el text manuscrit inèdit: *Notes pedagògiques de la Memòria de Rosa Sensat del seu viatge a l'estranger*¹². En aquestes *Notes*, encara que incompletes, Benimeli sembla transcriure o extreure, seguint un desenvolupament pràcticament mimètic a l'índex de treballs aportat per Rosa Sensat a la JAE, les impressions que ella inclogués en la seva Memòria del viatge dut a terme, d'octubre de 1912 a març de 1913, per les escoles i institucions culturals de Bèlgica, Suïssa i Alemanya (Junta per a Ampliació d'Estudis i Investigacions Científiques, 1914, p. 146-147)¹³.

El material d'ensenyament estarà present a aquestes *Notes*. S'hi al·ludirà a l'ensenyament de les ciències físiques i naturals i a la importància que tenia comptar, entre d'altres factors, amb un material adequat o la conveniència de dur a terme lliçons experimentals. És més, s'assenyalava que calia començar per un mètode d'iniciació fundat en l'experiència que posés el deixeble en contacte amb els fets i les coses, per la qual cosa el material més apropiat era la realitat mateixa. Es postul·lava que «avui, per fi, es prefereix al costós material científic de gabinet, el senzill i rudimentari construït pel mestre i pels mateixos nens, amb objectes i utensilis d'ús corrent i de poc cost» (Benimeli, s. a., p. 5). Especial atenció prestaria a la *École de l'Hermitage* que, creada per Ovide Decroly, es va convertir en un dels centres educatius experimentals que major influència van exercir en el seu moment, i tanta admiració despertaria en Rosa Sensat i que ella i, especialment, Anna Rubiés, contribuirien a difondre pel nostre país (Sureda, 2010, p. 256-258). De cap institució, com d'aquesta, s'ocuparia amb tanta profusió de la seva cultura material, dels seus espais, la decoració i ambientació de les seves aules, el seu mobiliari o el material d'ensenyament al mateix temps que de les concepcions psicològiques i pedagògiques imperants en la mateixa.

Sembla que el principi més admès respecte a l'ús del material d'ensenyament és que no ha d'haver-hi en les classes quadres i objectes que distreguin al nen; no obstant això, bo és que el professor tingui a mà tot el material que ha de servir-li per al seu treball. Cada classe serà, doncs, un petit museu format pel mestre i els nens i amb objectes portats per ells mateixos. Al voltant del mestre i els infants ha d'haver-hi, doncs, les coses que puguin necessitar pel seu treball. Té el museu una altra utilitat i és que ensenya a classificar sota un ordre intel·lectual, a anar amb compte de les coses i a respectar-les perquè són obra seva. (Benimeli, s. a., p. 19)

(12) Agraïm a la seva filla, Maruja Benimeli Nogués, fer-nos partícips d'aquest i altres treballs del seu pare. Com ja vam tenir oportunitat de referir en un altre estudi, Juan Benimeli també va redactar una biografia, igualment inèdita, de Félix Martí Alpera (Moreno Martínez, 2011, p. X).

(13) Les *Notes* de Benimeli finalitzarien abordant, dins de l'apartat relatiu a «Les escoles secundàries o ménagères», l'escola superior i gimnàs de Lausana. L'índex de treballs detallat presentat per Rosa Sensat a la JAE pot veure's en la referència a peu de pàgina número 10.

Amb tals premisses és fàcil comprendre les múltiples al·lusions a l'existència de prestatges al voltant de les aules, amb animals dissecats i en alcohol, minerals i fòssils trobats en les excursions, una col·lecció d'aparells de física construïts pels alumnes, una premsa hidràulica feta amb una caixa de tabac, etc.

[A l'escola del Dr. Decroly] l'alumne exerceix un actiu paper, desenvolupa d'una manera harmònica les seves facultats i potències i intervé en la construcció d'un material d'ensenyament senzill, que és el més apropiat per a esperits en formació que no poden abastar la complexitat de certs mecanismes. Estudia els éssers i les coses en el seu mitjà natural i no a través de llibres i d'imatges que no sempre donen idea fidel del que expliquen o representen, i d'aquesta manera prepara al nen per a la vida, llançant-lo cap a ella ben imposat de les seves realitats. (Benimeli, s. a., p. 21)

Rosa Sensat reconeixeria i destacaria anys més tard, referint-se als seus viatges pedagògics, la profunda influència que causaria en ella la visita a l'escola del carrer de l'Ermitage de Brussel·les

Les seves sales de classe, arsenal d'objectes aportats pels alumnes, són una mostra evident que allà hi regna un esperit d'investigació i estudi i que l'ensenyament és viu i real. L'espectacle d'aquelles taules plenes de minerals, de petxines, de retalls de diaris, de dibuixos i d'estampes; aquells prestatges suportant aquaris i terraris; aquells infants treballant lliurement enmig d'aquell material viu, que era la naturalesa mateixa a l'abast de les seves mans, portada a l'escola per les seves pròpies i pel seu propi afany de recerca i descobriment, va influir profundament en el meu esperit i va ser, sens dubte, suggeridor de moltes de les meves inspiracions futures. (Sensat, 1934b, p. 9-10)

Els viatges pedagògics li van permetre reforçar i ampliar la seva formació, li van possibilitar l'oportunitat d'observar i conèixer personalment la plasmació d'algunes de les iniciatives més destacades del moviment internacional de l'Escola Nova. L'experiència viatgera li facilitaria un coneixement més profund i directe de les idees pedagògiques, la situació d'un ensenyament primari modern perfectament estructurat, així com les pràctiques educatives innovadores impulsades per les corrents de renovació pedagògica europees.

El material d'ensenyament en les concepcions pedagògiques de Rosa Sensat

Les línies mestres del que arribarien a ser tant les concepcions pedagògiques com el material d'ensenyament de Rosa Sensat estaven clarament esbossades quan la mestra del Masnou comptava amb poc més de vint-i-cinc anys d'edat. L'obtenció del grau de Mestra Normal a l'Escola Central de Madrid en el curs 1892-93, als vint anys, i el seu posterior retorn a aquesta ciutat, en qualitat de mestra auxiliar de pàrvuls, de juliol de 1896 fins a agost de 1900, van ser determinants en la seva formació, en permetre-li conèixer en profunditat els principis pedagògics i les experiències renovadores afavorides per entorns institucionistes.

Amb la finalitat de presentar-se a les oposicions a professores numeràries d'Escoles Normals convocades en el curs 1899-1900, encara que finalment, com sabem, la plaça a la qual va optar i va guanyar va ser de l'especialitat de Labors, Rosa Sensat va redactar una «Memòria i Programa de Ciències físiques i naturals»¹⁴. En aquesta, es formulaven les seves concepcions pedagògiques sobre el que havia de ser l'ensenyament de tals

(14) Sensat, R.: «Memòria i Programa de Ciències físiques i naturals». Madrid, 26 de juliol de 1899, document manuscrit en Arxiu General de l'Administració, Secció Educació, caixa 6.166.

matèries a les escoles normals, així com la seva aplicació al primer ensenyament. Les seves pretensions eren preparar l'alumna, la futura mestra, per a la vida, perquè pogués completar per si mateixa la seva educació científica, «despertar el seu interès i el seu amor per ella, desenvolupar el seu esperit d'observació, infondre-li l'hàbit de reflexió, ensenyar-li a llegir a la Natura i als llibres. És a dir, donar-li el domini dels útils comuns per aprendre, i el desig de saber; [...] aquest és l'ideal al que aspirem». La jove opositora referiria entre les fonts de coneixement necessàries per a l'ensenyament, les fonts fonamentals i auxiliars, els mitjans heurístics i els «mitjans materials d'instrucció», subratllant que la «font de coneixement més important, base i fonament de les ciències naturals, és la Natura».

Entre els mitjans materials d'instrucció o estudi destacaria els procediments d'observació i d'experiència, postil·lant «que no es parli d'una planta, d'un animal, d'una pedra, d'un fenomen natural sense presentar-ho sensiblement a l'intel·lecte de l'educand». Per afavorir tals procediments d'aprenentatge proposaria, entre altres activitats, la realització d'excursions al camp, posant a l'alumne en «presència de la naturalesa», i un ampli elenc de visites a fàbriques, tallers, museus d'història natural, gabinets de física o laboratoris químics. En el casos que no fos possible tenir «a la vista» els objectes, recomanava recórrer a la iconografia o a la seva representació gràfica. Els principis de la metodologia aplicada a l'assignatura i els seus procediments didàctics a l'escola primària havien de caracteritzar-se per «sobrietat de contingut, ordre cíclic i progressiu, tendències sistematitzadores, caràcter pràctic i pedagògic». També recomanaria, sense excloure el mètode deductiu, l'ús preponderant de l'inductiu, partir dels fets i casos particulars per arribar als principis generals, començar per l'estudi dels animals i les plantes més conegudes i de la localitat, l'ensenyament intuïtiu o l'experimentació. Quant als recursos materials per a la realització d'experiments, requeriria disposar d'objectes comuns, familiars i econòmics, que tothom coneixia i tenien a mà, amb els que es pogués comptar fins i tot en el «més apartat llogaret». Es tractava «de fer la Física sense aparells i la química sense laboratori. No fan falta, doncs, per a l'objecte que ens proposem, ni motors, ni forns, ni màquines elèctriques, ni alambins, ni càpsules de platí, etc., [...], fa falta, sí, abundant material per enginyar-se en la construcció d'aparells i per practicar experiments», formar col·leccions, herbaris, etc.

El pensament de Rosa Sensat estava, en gran mesura, en sintonia amb el que uns anys més tard exposaria, un dels seus mestres, Manuel B. Cossío, a la cèlebre conferència *El mestre, l'escola i el material d'ensenyament*, pronunciada a Bilbao en 1905. Com expressà Cossío, el material d'ensenyament constituïa un fetitxe per als docents, a la manca del qual atribuïen la falta d'èxit de la seva activitat i del que esperaven, ingenuament, la immediata transformació i millora de l'escola. Per al director del Museu Pedagògic Nacional «no és el que importa que el material sigui poc o molt, pobre o ric, gran o petit: el que interessa és que sigui *adequat* a aquella obra de l'educació, *activa i forjadora*, [...] i per *adequat*, en aquest sentit, entenc *viu*; i viu vol dir pel que fa a l'escola primària, fabricat en ella, com a obra del treball comú de mestre i deixeble» (Cossío, s.a., p. 19). El primer material d'ensenyament havia de ser la realitat mateixa. Un material gratuït que només requeria l'esforç d'interpretar i d'utilitzar metòdicament. El material consistent en aparells o representacions gràfiques havia de ser vivificat, construït en la pròpia classe; només d'aquesta forma l'alumne seria capaç de penetrar en les lleis naturals que els objectes representaven. Cossío propugnava, com també faria Rosa Sensat,

una escola activa en la qual s'aprengués fent, al principi de la qual havia de respondre i supeditar-se el material d'ensenyament: «no és primer el material, deïa, sinó l'esperit del mestre que ha de vivificar-ho» (Cossío, s. a., p. 20).

A la conferència de Cossío al·ludiria Rosa Sensat en un moment molt avançat de la seva vida personal i professional, als seixanta anys d'edat, el 1933, en un esplèndid article sobre «Els estudis de la naturalesa a l'escola primària». La llavors directora del Grup Escolar Milà i Fontanals denunciava la pervivència dels procediments i maneres de l'escola llibresca i passiva que, en moltes escoles, seguia reduint l'ensenyament de les ciències naturals a la simple enumeració de caràcters, a una nomenclatura seca i àrida i un col·leccionisme de vitrina. Defensava i justificava el gran valor educatiu de les ciències naturals, tot advocant per una escola activa, per a l'estudi i l'observació directa de la naturalesa.

Igual que expressà Cossío en 1905, en general Rosa Sensat també referiria un quart de segle després que un dels principals prejudicis esgrimits pel magisteri cap a l'ensenyament d'aquesta disciplina residia, precisament, en la falta de material. Entre les obsessions del mestre estava la creença que sense complicats i costosos aparells i sense grans laboratoris, ni podien exposar-se els principis científics, ni introduir-se els mètodes experimentals. Rosa Sensat seguiria propugnant l'experimentació personal com l'única forma viva i eficaç d'aprenentatge, mitjançant l'ús d'aparells senzills construïts pel nen, com la manera de fer que l'educand veiés i compregués els fenòmens naturals

Tot el material que es posarà, doncs, a l'abast del nen i amb abundància serà fusta, cordes i bramats, fil·ferros, taps de suro, trossos de cartró, llaunes velles, claus, rodets, desapropietaments de totes classes que juntament amb algun material de vidre de poc cost (tubs, ampolles, flascons i cassoles, gresols, gibralls, llimes, teles metàl·liques) i algun producte químic. (Sensat, 1933a, p. 393)

Quant a la ciència biològica, el millor material era la realitat mateixa; en una primera fase interpretant-la mitjançant l'observació directa de la naturalesa i, en una segona, a l'aula analitzant, classificant, ordenant, induint d'ella lleis generals i principis científics. L'excursió era el mitjà apropiat per possibilitar el contacte immediat amb el mitjà natural, però també l'oportunitat «per recollir materials de treball, [...]. Omplim la classe de flors, d'aquaris amb aigües transparents, plantes i peixos irisats, d'insectes en evolució, de trossos de roques i fòssils dels estrats veïns i farem entrar en ella una llum insospitada, fent sentir als nens el goig de la naturalesa» (Sensat, 1933a, p. 396). Rosa Sensat no només estava expressant un desig de com havia de ser l'escola, sinó que estava relatant la seva pròpia experiència, la manera com concebia i havia estat duent a terme els estudis de la natura a les escoles que havia regentat.

El material d'ensenyament en les pràctiques pedagògiques de Rosa Sensat

Del pas de Rosa Sensat per diferents nivells educatius i diversos centres escolars, aquell en el que va romandre la seva etapa professional més dilatada i fecunda, que va comptar amb les condicions més apropiades per desenvolupar les seves concepcions pedagògiques i un decidit i important suport institucional a l'obra empresa, va ser el període en el que va dirigir la secció de nenes de les emblemàtiques Escoles del Bosc de Montjuïc. Una iniciativa singular que, promoguda per la Corporació Municipal de Barcelona,

a proposta de Hermenegildo Giner de los Ríos el 1913 (Ajuntament de Barcelona, 1922, p. 12), quedava inaugurada el 8 de maig de 1914. Amb ella, Barcelona se sumava al moviment europeu a favor de les escoles a l'aire lliure que, amb finalitats higièniques i de renovació pedagògica, s'havia iniciat a Alemanya, en la Waldschule de Charlottenburg, a les proximitats de Berlín, el 4 d'agost de 1904, i aniria estenent-se gradualment per altres països del vell continent (Châtelet, Lerch, Luc, 2003; Châtelet, 2008).

**Figura 2. Escola del Bosc de Montjuïc:
façana orientada a llevant del pavelló destinat a aules**

Font: Ajuntament de Barcelona, 1922, s.p.

Les primeres escoles a l'aire lliure de Barcelona estaven enclavades en un «lloc im-millorable» (Sensat, 1934b, p. 22), no lluny de la ciutat, però en plena muntanya, al parc de Montjuïc, a una altura de 82 metres sobre el nivell del mar, entre frondoses arbredes, ocupant els edificis que componien l'antiga torre Laribal, adaptades, en un primer moment, per l'arquitecte Antoni Falguera. Les Escoles de Bosc comptarien inicialment, entre les seves edificacions, amb diferents pavellons amb construccions destinades a escoles amb dues aules, una per a nens i una altra per a nenes, sala de cant i de gimnàs-tica rítmica –que també albergaria, entre altres recursos i mobiliari, el museu escolar, el dipòsit de material pedagògic i uns armaris per guardar les làmines i les col·leccions–, pati cobert, menjadors, cuina, despatxos, gabinet antropomètric, infermeria, sala de dutxes, lavabos i altres dependències de l'escola (Ajuntament de Barcelona, 1922, p. 132-134). No menys ressenyable era l'entorn en què l'escola s'integrava que, quan la climatologia ho permetia, es convertia, en sentit ple, en l'escola a l'aire lliure que tan bucòlicament rememorava Rosa Sensat.

Patis grans i espaiosos plens de flors, extenses places de joc envoltades d'arbres, bosquets de pins que embalsamen l'aire, esvelts eucaliptus que retallen sobre el blau del cel el seu delicat brancatge, cants de rossinyols, sortidors d'aigua cristal·lina i dilatats horitzos amb vista esplendorosa de la ciutat, de la serra i del mar, formen un conjunt de suprema bellesa i constitueixen un mitjà educatiu de primer ordre, respo-nent a la idea que una escola sigui un llibre sempre obert de ciència i moralitat. (Sensat, 1934b, p. 25)

A les Escoles de Bosc, en què l'ensenyament havia de supeditar-se a la naturalesa i evolució dels infants, els mètodes havien d'afavorir la intuïció, l'observació i l'experi-mentació partint, com a material d'ensenyament, de la realitat mateixa, el món que els envoltava, l'entorn natural i geogràfic, el parc, les plantes, els éssers vius, els minerals,

els passejos per la ciutat, les visites als monuments, els museus, etc. Calia recórrer a tota classe d'objectes senzills que, manipulats, col·leccionats o construïts pels nens, contribuïssin a desenvolupar hàbits d'ordre i classificació.

La participació i implicació dels alumnes i les alumnes, així com dels mestres i les mestres en la formació de les col·leccions de l'escola van ser, des del primer moment, una determinació constant. Es va refusar comprar aquells materials que poguessin ser recopilats directament pels alumnes. No es va adquirir un museu escolar, sinó que des del convenciment «que el millor museu és el que està en formació enriquit contínuament pel treball de mestres i nens» (Ajuntament Constitucional de Barcelona, 1914, p. 147), aquest s'aniria creant gradualment amb les pedres, fòssils, minerals, llavors, insectes, etc. recollits pels alumnes. Però, l'escola sí que disposaria dels materials fungibles necessaris i l'equipament bàsic necessaris per anar constituint aquest museu, com ara flascons de diferents grandàries, formol, alcohol, cloroform, èter, xarxes, martells i cisells per recuperar minerals i fòssils, caixa linneana per a la formació de herbaris, insectaris per tenir els insectes en captivitat, etc., etc. Així mateix, es comptava amb el material bàsic necessari per a la construcció de multitud de senzills aparells¹⁵.

Les Escoles de Bosc també van adquirir, des de la seva constitució, tant material fungible com material d'ensenyament construït, a través de cases comercials i, en algun cas, donat per la Direcció General de Primer Ensenyament, «bo i escollit; però no gaire abundant» (Ajuntament Constitucional de Barcelona, 1914, p. 153).

[Un material consistent en] una col·lecció de pesos i mesures del sistema mètric, models de dibuix, entre els quals es distingeixen gots artístics i animals dissecats [...]; deu caixes de primeres matèries i preparacions industrials, [...] epicospi vertical, diversos quadres geogràfics i artístics, un insectari i una caixa linneana [...]; uns quants aparells de física [...]; un microscopi; una esfera terrestre; un atlas geogràfic, una col·lecció de mapes Gaebre que comprèn el físic i el polític de cada part del món, els d'Espanya de Kiepert, el de Catalunya, el de Palestina, col·lecció de quadres artístics del Nou Testament (C. Schmauk), una altra col·lecció d'Història Natural (Fpecht); quadres murals de Schemeil, uns altres de Schraiber per a l'estudi intuïtiu de les llengües i lliçons de coses. Disposem també d'una col·lecció de jocs, bitlles, pilotes, pales, cèrcols, cordes, pilotes de futbol i nines. Per al treball manual, útils de jardineria, fusteria, i de modelatge, cartró i paper, i tela i fils per a les labors de la secció de nenes. (Ajuntament Constitucional de Barcelona, 1914, p. 154)

Una setmana després de la inauguració de les Escoles de Bosc, Rosa Sensat escrivia en el seu diari: «Hem començat la col·lecció. Al jardí s'han trobat dues grans papallones que hem matat amb cloroform i algun altre insecte» (1914-1928, s.p.-15 de maig de 1914)¹⁶. Entre les col·leccions que va impulsar Rosa Sensat es trobaven la d'insectes dissecats, o l'insectari que permetia a les alumnes observar les diferents fases de la metamorfosi soferta pels insectes, com per exemple, el cicle vital de la papallona. No és infreqüent trobar en les seves anotacions manifestacions de goig en referir-se a fets com el següent: «Ha estat un dia fecund en esdeveniments. A l'insectari ha nascut una papallona «el gran paó». És una femella» (Sensat, 1914-1928, s.p.-18 de maig de 1916).

(15) Una descripció detallada, entre uns altres, d'aquells aspectes relatius als espais, el mobiliari escolar i els materials de les Escoles de Bosc de Barcelona pot llegir-se en la primera memòria publicada sobre les mateixes (Ajuntament Constitucional de Barcelona, 1914, p. 95-196).

(16) Rosa Sensat plasmaria la seva experiència a càrrec de la secció de nenes de les Escoles de Bosc en els seus diaris manuscrits continguts en vuit quaderns, al llarg d'unes 4.000 pàgines. Els diaris poden consultar-se, en accés obert, en el repositori Memòria Digital de Catalunya, a la següent adreça: <http://mdc.cbuc.cat/u/?rosasensat,174>, consultat l'11 de febrer de 2013.

El gran paó nocturn està considerat l'insecte major d'Europa. També promouria la gestació d'un herbari per a la classificació i reconeixement de plantes, que abans de completar les Escoles del Bosc el seu primer any d'existència ja comptava amb 58 plantes diferents (Sensat, 1914-1928, s.p.–13 d'abril de 1915), o les col·leccions de minerals, petxines, dels treballs realitzats per les alumnes i d'història natural d'aus dissecades. Col·leccions formades amb les aportacions de les nenes, del professorat i de vegades de persones alienes al centre. Així va succeir amb la col·lecció d'història natural incrementada mitjançant la donació d'aus trobades mortes, fins i tot abatudes, que eren dissecades i incorporades al fons del museu escolar. En alguns casos es tractava d'aus més o menys comunes en l'entorn, com, per exemple, uns abellerols o una òliba, però de vegades d'espècimens rars a la zona com un ibis. Tals donacions, entre d'altres, aviat arribarien a ser un problema, doncs com escriuria Rosa Sensat en el seu diari, «hem hagut de pensar com anirem col·locant tots els ocells que ens van portant. S'ha hagut de baixar una fusta dels armaris per col·locar-los i fer espai guardant les caixes per a lliçons de coses en un altre armari» (1914-1928, s.p.–24 d'abril de 1917).

Com recolliria Rosa Sensat en el seu diari «és indispensable que les nenes observin, i no hi ha res tan a propòsit per desenvolupar el seu esperit d'observació com el contacte amb la naturalesa i la vida dels éssers en totes les seves manifestacions» (1914-1928, s.p.–20 de juny de 1914). L'escola a l'aire lliure, l'entorn natural del qual l'escola formava part, que estimulava l'interès de les alumnes, a les quals «tot els crida l'atenció» (Sensat 1914-1928, s.p.–19 de desembre de 1914), propiciava i facilitava l'observació directa, rigorosa, minuciosa i atenta de la natura, dels seus canvis durant les diferents estacions, els arbres, les plantes i les flors pròpies de cada temporada, els fenòmens naturals, els canvis atmosfèrics, els cicles vitals dels éssers vius, etc. Tot això es convertia en tema d'estudi (Bernal, 2000, p. 178-179).

**Figura 3. Escola del Bosc de Montjuïc
nenes observant i dibuixant del natural a l'aire lliure**

Font: Ajuntament de Barcelona, 1922, s.p.

Els experiments o experiències senzills recorrent a materials d'ús comú eren pràctica habitual com, per exemple, sobre la teoria dels vasos comunicants, amb un embut i una goma; la teoria de la palanca mitjançant la realització per les alumnes mateixes de balances amb qualsevol tipus de material que tinguessin a mà; experiències de germi-

nació de llavors, experiments realitzats amb papallones, d'orientació mitjançant l'ús de brúixola, etc.

Els materials utilitzats per als experiments i les activitats desenvolupades quotidianament a les Escoles del Bosc solien ser molt simples i comuns: s'utilitzava, entre d'altres, argila del pati per fer modelatge; boles, escuradents, cartrons, fruits i llavors per a treballs manuals; catàlegs del *Siglo* per fer retallats; pedres per efectuar exercicis de càlcul; cotons per realitzar un mostrari de colors; les flors de cada estació per dur a terme estudis de la naturalesa –com les d'ametller entre gener i febrer; lliris i flors de vern al febrer; de prunera, presseguer, arç i prunera al març; roses al maig, o de safrà a l'octubre–; un fenomen meteorològic infreqüent, com la neu, per fer-ne un exercici d'observació i diferents estats de l'aigua; objectes usals per a exercicis de reconeixement de formes o filferro per realitzar figures geomètriques; mandarines, el càntir de l'aula, o qualsevol objecte per a dibuix; fullets turístics de Barcelona per a estudis d'art, etc. etc.

A les Escoles del Bosc, segons s'establia en l'article novè del seu reglament, «tots els alumnes sense excepció rebran gratuïtament el material d'ensenyament que estimin convenient els directors» (Ajuntament de Barcelona, 1922, p. 106). Als escolars, com Rosa Sensat reflectiria als seus diaris, se'ls facilitava tot el material de treball precís: quaderns escolars, quaderns per a vacances, paper, plomes, llapis, tinta, carbonets, compassos, carteretes per als passejos, tisores, abundant material de costura i labors, etc. Un material que, almenys en els primers anys d'existència de les Escoles, Rosa Sensat adquiria personalment a Casa Serra, el de labors, i la resta de material escolar a l'acreditada Casa Bastinos de Barcelona¹⁷.

Rosa Sensat també va recórrer al material d'ensenyament produït per la florent indústria escolar, quan no era factible l'observació directa d'una realitat determinada o com a mitjà complementari en l'ensenyament de diferents disciplines. Així, utilitzava làmines desmuntables del cos humà per mostrar a les nenes els òrgans, les vísceres i les funcions fonamentals de l'organisme, làmines del sistema nerviós de Schnaider o un esquelet humà per al reconeixement dels ossos. Per a l'estudi dels animals vertebrats al·ludia a «unes magnífiques làmines on hi ha unes colobres i uns peixos. Totes són molt belles i les nenes les observen amb gust i es fixen en els detalls» (Sensat, 1914-1928, s.p.–27 de març de 1915). En geografia, mostrava certes reticències a utilitzar mapes editats en els moments d'iniciació ja que, com afirmaria, «un mapa és una abstracció i l'alumne ha d'estar preparat per comprendre el que un mapa representa» (Sensat, 1914-1928, s.p.–16 de setembre de 1915), però en certes etapes escolars arribaria a utilitzar, entre uns altres, el mapa de Catalunya de Francesc Flos i Calcat (Sensat, 1914-1928, s.p.–27 de febrer de 1915), «el magnífic mapa d'Espanya de Gaebler» (Sensat, 1914-1928, s.p.–16 de setembre de 1915); mapes d'Europa, d'Amèrica, el globus terra-

(17) Successora de la Casa Estivill, que fou fundada en 1812, la Casa Bastinos, sorgida en 1852, comptava el 1900 amb més de vuit-cents llibres publicats d'instrucció primària i professional, recreatius i de divulgació científica, havia creat més de dues mil productes de material escolar, havia presentat els seus productes a la major part de les Exposicions Universals, en les quals havia obtingut premis i reconeixements, i estenia els seus mercats a més de la Península i les Canàries per nombrosos països, sobretot, de Llatinoamèrica (Bastinos, 1900, XI-XIX).

qüi (Sensat, 1914-1928, s.p.–23 d'octubre de 1915) i altres làmines. També empraria, per a l'art, làmines com, per exemple, la de la catedral gòtica de Colònia.

**Figura 4. Escola del Bosc de Montjuïc:
nenes realitzant labors de costura i tricatatge a l'aire lliure,
a l'ombra de les acàcies**

Font: Mairie de Barcelone, 1932, p. 60.

Des del primer moment Rosa Sensat va convertir el que la naturalesa, l'entorn i l'experiència quotidiana ofería, els mitjans intuïtius, en mitjans de treball, en material d'ensenyament, en material vivificat. Tals idees, pràctiques educatives i usos del material d'ensenyament, no es van limitar als estudis de la naturalesa. La primera lliçó de geografia duta a terme el primer any d'existència de les Escoles del Bosc va tenir per objecte la ciutat de Barcelona, partint d'un exercici d'observació realitzat durant un passeig pel parc de Montjuïc. Pretenia que les alumnes coneguessin els principals elements geogràfics del seu entorn, dibuixant, ja en classe, «el pla, fixant la posició del mar, de la Serra del Tibidabo, del Besós i del Llobregat» (1914-1928, s.p.–22 de maig de 1914). En altres casos, els esdeveniments que despertaven l'interès de les nenes eren aprofitats com a oportunitats per a l'ensenyament. Així, per exemple, la commoció causada per la Primera Guerra Mundial entre la població afavoria l'estudi i ubicació en el mapa d'Europa de les nacions implicades; la recepció d'una carta remesa per una alumna que havia marxat a viure a Buenos Aires donava lloc a la consulta del mapa d'Amèrica per situar el país i la ciutat en la qual vivia i el viatge seguit fins a arribar a Argentina; una visita del governador a les Escoles—entre la constant recepció de personalitats de Barcelona, de Catalunya, de tota la geografia espanyola i d'altres països— donava motiu a analitzar quines funcions tenia aquest càrrec, quines diferències i similituds es donaven amb les de l'alcalde, etc.

Rosa Sensat va ser capaç de generar un ambient distès, afable, serè i casolà, de confiança i responsabilitat a l'escola, en la seva instal·lació, el mobiliari, el material, la decoració, l'organització del treball, i en les relacions i el tracte personal. Els armaris romanes oberts i el seu contingut a disposició de qui ho precisés. Les alumnes podien fer ús lliurement de tot el mobiliari i material, al mateix temps que tenien per torn l'encàrrec d'ordenar-lo i conservar-lo. Aquesta manera de procedir resultava ser tan positiva i les

alumnes desenvolupaven tal grau de responsabilitat personal i col·lectiva que, entre altres vessants, tenia el seu reflex en el material que després de molts anys d'ús semblava estar recentment estrenat (Sensat, 1934b, p. 46-47).

El material d'ensenyament va ser concebut i utilitzat, en sintonia total amb les idees formulades i les pràctiques educatives desenvolupades, com un mitjà fonamental en la cultura material de l'escola i un element clau en la construcció de l'Escola Nova. Com diria Rosa Sensat, referint-se, precisament, al material d'ensenyament, «aquesta és la realitat escolar, aquesta és la nova escola» (Sensat, 1914-1928, s.p.–27 de maig de 1914).

Referències

- Ajuntament de Barcelona. Assessoria tècnica de la comissió de Cultura (1922) *Les construccions escolars de Barcelona: recull dels estudis, projectes i altres antecedents que existeixen en l'Ajuntament per la solució d'aquest problema*. Barcelona, Tallers d'arts gràfiques Henrich i C.^a, 2^a ed.
- Ayuntamiento Constitucional de Barcelona. Comisión de Colonias Escolares y Escuelas de Bosque (1914) *Actuación pedagógica de la Comisión de Colonias Escolares y Escuelas de Bosque durante el año 1914*. Barcelona, [s.n.].
- Bastinos, A. J. (1900) *Extracto del catálogo de libros de enseñanza y material escolar del editor Antonio J. Bastinos. Exposición Universal de París de 1900*. Barcelona, Bastinos.
- Benimeli, J. (s.a.) *Notas pedagógicas de la Memoria de Rosa Sensat de un viaje al extranjero*, (text manuscrit inèdit).
- Bernal Martínez, J. M. (2000) «De las escuelas al aire libre a las aulas de la naturaleza». *Areas. Revista de Ciencias Sociales*, 20, p. 171-182.
- (2001) *Renovación Pedagógica y Enseñanza de las Ciencias. Medio siglo de propuestas y experiencias escolares (1882-1936)*. Madrid, Biblioteca Nueva.
- Blanco i Sánchez, R. (1927) *Pedagogía fundamental. Organización escolar*. Madrid, Impremta de la ciutat lineal.
- Caivano, F. (2000) «La mestra Rosa Sensat. La meitat del camí». *El País, Quadern de cultura*, disponible a <http://www.rosasensat.org/antiga/biblioteca/bib-RSensat.pdf> [accés el 17/02/2013].
- Châtelet, A. M. (2008) «A Breath of Fresh Air: Open-Air Schols in Europe», a Gutman, Marta; Coninck-Smith, Ning, de (ed.) *Designing Modern Childhoods. History, Space, and the Material Culture of Children*. New Brunswick, New Jersey and London, Rutgers University Press, p. 107-127.
- Châtelet, A. M.; Lerch, D.; Luc, J. N. (ed.) (2003) *Open-Air Schools: An Educational and Architectural Venture in Twentieth-Century Europe*. Paris, Recherches.
- Cortada Andreu, E. (2004) «Rosa Sensat Vilà. Devoción por la naturaleza». *Cuadernos de Pedagogía*, 337, p. 23-26.
- Cossío, M. B. (s.a.) *El maestro, la escuela y el material de enseñanza*. Madrid, La Lectura. Recollit de l'antologia de textos de Cossío, M.B. (2007) *El maestro, la escuela y el material de enseñanza y otros escritos*. Madrid, Biblioteca Nova (edició i estudi introductor i d'Eugenio Otero Urtaza), p. 53-81.
- Delgado, B. (2000) *La Institución Libre de Enseñanza en Catalunya*. Barcelona, Ariel.

- Delgado Martínez, M. Á. (2009) *Científicas y educadoras. Las primeras mujeres en el proceso de construcción de la Didáctica de las Ciencias en España*. Murcia, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Murcia.
- Depaepe, M.; Simon, F. (1995) «Is There any Place for the History of 'Education' in the 'History of Education'? A Plea for the History of Everyday Educational Reality in-and Outside Schools». *Paedagogica Historica*, 30(1), p. 9-16.
- Diego Pérez, C. (1996) «Rosa Sensat» a Ruiz Berrio, J. [dir.] *La educación en España. Textos y documentos*. Madrid, Editorial Actas, p. 240-242.
- Escolano Benito, A. [ed.] (2007) *La cultura material de la escuela. En el centenario de la Junta para Ampliación de Estudios, 1907-2007*. Berlanga de Duero, CEINCE.
- Gil Muñiz, A.; Pertusa Périz, V. (1935) *Estudios de pedagogía moderna. Tomo V. Organización Escolar*. Málaga, Tipografía de R. Alcalá.
- Gimeno Sacristán, J. (1991) «Los materiales y la enseñanza». *Cuadernos de Pedagogía*, 194, p. 10-15.
- González-Agàpito, J. (1989) *Rosa Sensat i Vilà, fer de la vida Escola*. Barcelona, Edicions 62.
- (1992) «Pròleg i Guia de Lectura», a *L'Escola Nova Catalana: 1900-1939: objectius, constants i problemàtica*. Vic, Eumo (pròleg i tria de textos de Josep González-Agàpito), p. 25-71.
- González-Agàpito, J.; Marquès Sureda, S. (1996) *La Repressió del professorat a Catalunya sota el franquisme (1939-1953) segons les dades del Ministeri d'Educació Nacional*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- González-Agàpito, J.; Marquès, S.; Mayordomo, A.; Sureda, B. (2002) *Tradició i Renovació pedagògica. 1898-1939. Història de l'educació. Catalunya, Illes Balears, País Valencià*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans-Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Grosvenor, I.; Lawn, M.; Rousmaniere, K. [eds.] (1999) *Silences and Images: The Social History of the Classroom*. Nova York, Peter Lang.
- Hernández Díaz, J. M. (2002) «Etnografía e historia de material de la escuela», a Escolano Benito, Agustín; Hernández Díaz, José María [coords.]: *La memoria y el deseo. Cultura de la escuela y educación deseada*. Valencia, Tirant lo Blanch, p. 225-246.
- Julia, D. (1995) «La culture scolaire comme objet historique», a *Colonial Experience in Education. Historical Issues and Perspectives*. Gant, *Paedagogica Historica*, Supplementary sèries (I), p. 353-382.
- Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas (1914). *Memoria correspondiente a los años 1912 y 1913*. Madrid, Imp. de Fortanet.
- Lawn, M. [ed.] (2009) *Modeling de Future. Exhibitions and the Materiality of Education*. Oxford, Symposium Books.
- Lawn, M.; Grosvenor, I. (eds.) (2005) *Materialities of Schooling. Design – Technology – Objects – Routines*. Oxford, Symposium Books.
- Mairie de Barcelone. Commission de Culture (1932) *L'Œuvre d'Enseignement de la Municipalité de Barcelone*. [s.l.]: [s.n.].
- Marín Eced, T. (1990) *La renovación pedagógica en España (1907-1936). Los pensionados en Pedagogía por la Junta para Ampliación de Estudios*. Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

- Martí Alpera, F. (1932) «El VI Congreso mundial de Educación Nueva». *Suplemento de la Escuela Moderna*, 3717, p. 1158-1160.
- Meda, Juri (2011) «“Mezzi di educazione di massa”. Nuove fonti i nuove prospettive di ricerca per una “storia materiale della scuola” tra XIX i XX secolo». *History of Education & Children's Literature*, 6(1), p. 253-279.
- Moreno Martínez, P. L. (2007) «La modernización de la cultura material de la escuela pública en España, 1882-1936», a Escolano Benito, A. [ed.] *La cultura material de la escuela. En el centenario de la Junta para Ampliación de Estudios, 1907-2007*. Berlanga de Duero, CEINCE, p. 45-74.
- (2011) «Las Memorias de Félix Martí Alpera», a Martí Alpera, F. *Memorias*. Murcia, Ediciones de la Universidad de Murcia, p. 1-32.
- Popkewitz, Thomas S.; Franklin, Barry M.; Pereyra, Miguel Á. (comps.) (2003) *Historia cultural y educación: ensayos críticos sobre conocimiento y escolarización*. Barcelona, Pomares.
- Sánchez Sarto, L. [dir.] (1936) *Diccionario de Pedagogía*. Barcelona, Labor.
- Sensat, Rosa (1913) «Escuelas especiales de higiene y economía doméstica. Necesidad de la enseñanza de la higiene infantil en las normales de maestras y en la escuelas de niñas», a *Primer Congreso Español de higiene Escolar*. Barcelona, Imprenta de Viuda de Francisco Badía Cantenys, p. 183-193.
- (1914-1928) *Escuela de Bosque. Diario*, a <http://mdc.cbuc.cat/u?/rosasensat>, 174.
- (1916) «Verdadero concepto de los deberes sociales de la mujer y estudio sobre la educación que debería dársele para cumplir con su misión de esposa y madre», a *Educación femenina*. Barcelona, Parera, p. 99-123.
- (1918) «Resum de les converses tingudes amb la D. Rosa Sensat respecte al funcionament de les colònies escolars», a *Colonias escolares: Conversaciones pedagógicas*. Barcelona, Tip. Lit. M. Sivit, p. 12-16.
- (1921) «La Naturaleza en las ciudades y en la escuela. Jardines y campos de juego para niños. Escuelas de Bosque», a *Libro del Congreso Nacional de Educación convocado para 1920*. Palma de Mallorca, Establecimiento tipográfico de Francisco Soler Prats, p. 73-74.
- (1922a) «Rapport de Mme. Rosa Sensat», a *3ème Congrès International d'Enseignement Ménagère*. Paris, p. 62-69.
- (1922b) «La enseñanza de la economía doméstica». *Revista de Pedagogía*, 8, p. 285-290.
- (1923) *Les ciències en la vida de la llar*. Barcelona: Publicacions de l'Editorial Pedagògica.
- (1924) «Estudio de los colores». *La Vida en la Escuela. Suplemento a la Revista de Pedagogía*, 7, p. 43-46.
- (1926) «La enseñanza doméstica en Barcelona». *Revista de Pedagogía*, 52, p. 158-164.
- (1927) *Cómo se enseña la economía doméstica*. Madrid: Publicaciones de la Revista de Pedagogía.
- (1929a) «La escuela al aire libre». *Revista de Pedagogía*, 85, p. 15-22.
- (1929b) «Lecciones de ciencias en relación con la vida diaria». *Revista de Pedagogía*, 94, p. 439-448.

- (1930a) «L'Institut de Cultura i Biblioteca Popular: rapport présenté par Mme. Rosa Sensat», a *4ème Congrès International d'Education Familiale*. Louvain, Imp. M. Istas, vol. 5, p. 18-21.
 - (1930b) «Momentos escolares». *Revista de Pedagogía*, 101, p. 196-204.
 - (1932) «Nuestras clases de párvulos». *Revista de Pedagogía*, 128, p. 345-349.
 - (1933a) «Los estudios de la Naturaleza en la escuela primaria». *Revista de Pedagogía*, 141, p. 391-396.
 - (1933b) «Reflexions sobre el moment actual de la nostra escola pública». *Revista de Psicologia i Pedagogía*, 4, p. 406-415. Recollit a l'antologia (1992) *L'Escola Nova Catalana: 1900-1939: objectius, constants i problemàtica*. Vic, Eumo, (pròleg i tria de textos de Josep González-Agàpito), p. 209-219.
 - (1934a) «Hacia la escuela nueva». *Revista de Pedagogía*, 156, p. 543-551.
 - (1934b) *Hacia la escuela nueva*. Madrid, Publicaciones de la Revista de Pedagogía (existeix reedició en català (1996): *Vers l'escola nova*. Vic, Eumo).
 - (1935) «Problema d'educació». *Claror*, 2, p. 34-35.
- Solana, E. (1931) *Curso completo de Pedagogía. Tercera parte. Organización escolar e instituciones complementarias de la escuela*. Madrid, Magisterio Español.
- Sureda, B. (2010) «La modernización de la escuela infantil en Cataluña», a Sanchidrián, Carmen; Ruiz Berrio, Julio [coords.] *Historia y perspectiva de la educación infantil*. Barcelona, Graó, p. 245-265.
- Valls i Anglés, V. (1928) *El material de enseñanza*. Madrid, Publicaciones de la Revista de Pedagogía, 1928, 2ª ed. (1ª ed., 1924).
- Vigneaux, C.; Sensat, R.; Cortés, D. et al., (1912) *Viaje pedagógico a Francia, Suiza y Alemania en el año 1911. Memoria presentada al Excmo. Ayuntamiento de Barcelona por varios maestros públicos de dicha ciudad*. Barcelona, J. Horta impresor.
- Viñao, A. (2002) *Sistemas educativos, culturas escolares y reformas*. Madrid, Morata.

Rosa Sensat, la cultura material de la escuela y el material de enseñanza

Resumen: Este artículo pretende llevar a cabo un estudio acerca del material de enseñanza, como uno de los componentes más significativos de la cultura material de la escuela, en las ideas pedagógicas y las prácticas escolares desarrolladas por una de las maestras más emblemáticas de las primeras décadas del siglo xx, Rosa Sensat i Vilà. Con tal finalidad, procedemos a delimitar conceptualmente el término material de enseñanza, presentar unas notas biográficas acerca de Rosa Sensat, indagar en la importancia que en sus concepciones educativas tuvieron los viajes pedagógicos, y analizar su pensamiento pedagógico sobre el material de enseñanza y su aplicación en la escuela, en concreto, en la sección de niñas que dirigió de las Escuelas de Bosque de Montjuic en Barcelona.

Palabras clave: Rosa Sensat, material de enseñanza, cultura material, España, Cataluña, siglo xx, viajes pedagógicos, Escuelas de Bosque, Escuela Nueva

Rosa Sensat, la culture matérielle de l'école et le matériel d'enseignement

Résumé: Cet article prétend mener à terme une étude sur le matériel d'enseignement, comme une des composantes les plus significatives de la culture matérielle de l'école, dans les idées pédagogiques et les pratiques écolières développées par une des enseignantes parmi les plus emblématiques des premières décennies du xxe siècle, Rosa Sensat i Vilà. Dans ce but, nous procédons à la délimitation conceptuelle du terme matériel d'enseignement, nous présentons des notes biographiques sur Rosa Sensat, nous creusons l'importance qu'ont eue, dans ses conceptions éducatives, les voyages pédagogiques, et nous analysons sa pensée pédagogique quant au matériel d'enseignement et son application à l'école, et plus concrètement à la section de filles qu'elle a dirigée dans les Escoles de Bosc de Montjuic à Barcelone.

Mots-clés: Rosa Sensat, matériel d'enseignement, culture matérielle, Espagne, Catalogne, xxe siècle, voyages pédagogiques, Escoles de Bosc, Escola Nova

Rosa Sensat, the material culture of schools and teaching material

Abstract: Teaching material is one of the most important components of the material culture of schools. The aim of this paper is to study such material in relation to the educational ideas and school practices developed by one of the most significant schoolteachers of the early decades of the twentieth century: Rosa Sensat i Vilà. To achieve this, we conceptually define the term «teaching material», present some biographical notes on Rosa Sensat, investigate the importance of teaching trips in her conceptions of education, and analyse her pedagogical thought on teaching material and its use in schools, specifically in the groups of girls that she was responsible for at the Escoles de Bosc de Montjuic in Barcelona.

Keywords: Rosa Sensat, teaching material, material culture, Spain, Catalonia, twentieth century, teaching trips, Escoles de Bosc, Escola Nova